

DOI: <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.236>

УДК 339.56(477):338.2.94

JEL: F12, N44, N74

Боднарчук Т.Л., кандидат економічних наук,
доцент, науковий співробітник відділу економічної історії
ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України»,
старший викладач Кам'янець-Подільського національного
університету імені Івана Огієнка

ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-7682-487X>

Researcher ID: ABG-3830-2021

e-mail: tatiana.bodnarchuk@gmail.com

ФОРМУВАННЯ МОДЕЛІ МІЖНАРОДНИХ ЕКОНОМІЧНИХ ВІДНОСИН У КОНТЕКСТІ ПОПЕРЕДНЬОЇ ТРАЄКТОРІЇ РОЗВИТКУ НАЦІОНАЛЬНОГО ГОСПОДАРСТВА УКРАЇНИ¹

В умовах війни та повоєнної відбудови подальша інтеграція України у світове господарство та поглиблення торговельно-економічної взаємодії з ЄС, США та іншими розвиненими країнами є пріоритетним завданням. Проте радянська економічна спадщина у вигляді збереження екстенсивних елементів та форм господарювання продовжує створювати перешкоди

¹ Публікацію підготовлено в рамках виконання НДР «Економічна спадщина у формуванні господарської системи України» (№ державної реєстрації 0122U201468) відділу економічної історії ДУ «Інститут економіки та прогнозування НАН України».

Ц и т у в а н н я: Боднарчук Т.Л. Формування моделі міжнародних економічних відносин у контексті попередньої траєкторії розвитку національного господарства України. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2024. Вип. 57. С. 236–257. <https://doi.org/10.15407/ingedu2024.57.236>

© Видавець Інститут економіки та прогнозування НАН України, 2024.

Ця стаття відкритого доступу за ліцензією CC BY-NC-ND 4.0 <https://creativecommons.org/licenses/by-nc-nd/4.0/legalcode.uk>

для побудови конкурентоспроможної моделі зовнішньоекономічного співробітництва, подолання яких неможливе без переосмислення та оцінки набутого історичного досвіду.

Мета статті – узагальнити детермінанти та структурно-інституційні характеристики моделі міжнародних економічних відносин України, що сформувалися в межах союзної економічної системи. Теоретичною основою дослідження стали концепції залежного розвитку та «ефекту колії», що дозволяють оцінити вплив радянської спадщини на сучасні економічні процеси. Методологія дослідження базується на використанні системного підходу, проблемно-логічного, порівняльного, інституційного та статистичного методів.

Визначені такі інституційні та структурні характеристики моделі міжнародних економічних відносин України, сформованої в межах союзного економічного простору та поза ним: «примарність» автономії республіки щодо здійснення зовнішньої торгівлі та її підпорядкування державній системі централізованого експортно-імпортного планування; відсутність замкнених виробничо-технологічних циклів у межах однієї республіки та поглиблення всесоюзної торговельно-економічної інтеграції, виробнича спеціалізація регіонів, визначена економічною доцільністю в інтересах центру; домінування торгівлі з іншими країнами соціалістичного табору та т. зв. країнами некапіталістичної орієнтації; висока частка бартерних операцій та компенсаційного співробітництва, скерованих на посилення т. зв. соціалістичної інтеграції; активне застосування політики митно-торговельного протекціонізму щодо країн з ринковою економікою.

Встановлено, що у радянську добу місце економіки України у союзному поділі праці та системі зовнішньоекономічних зв'язків визначалося політичною несамостійністю, політико-економічною залежністю країни від центру та її підпорядкованістю радянській концепції побудови загальносоюзного економічного простору, що загалом обмежило можливості України у формуванні та реалізації власної стратегії зовнішньоекономічної взаємодії та призвело до інерційного слідування у фарватері постсоюзних політичних утворень та економічних угод після розпаду СРСР та РЄВ у перші десятиліття державної незалежності України.

Ключові слова: економічна історія України, радянська економічна спадщина, минула траєкторія розвитку, економічна інтеграція, Рада економічної взаємодопомоги, міжнародна торгівля.

Bodnarchuk Tetiana

FORMATION OF THE MODEL OF INTERNATIONAL ECONOMIC RELATIONS IN THE CONTEXT OF THE PAST DEVELOPMENT TRAJECTORY OF THE UKRAINIAN NATIONAL ECONOMY

In the conditions of war and post-war reconstruction, Ukraine's further integration into the world economy and trade-economic cooperation with the EU, the USA, and other developed countries is a priority task. However, the Soviet economic heritage in the form of the extensive elements and forms of economic management continues to create obstacles to building a competitive model of foreign trade cooperation. And overcoming these obstacles is impossible without rethinking and evaluating the historical experience.

The research's aim is to summarize the determinants and structural-institutional characteristics of the model of Ukrainian international economic relations shaped within the Soviet economic system. The theoretical basis of the research includes the concepts of dependent development and the «track effect», which allow assessing the influence of the Soviet legacy on the modern economic processes. The research methodology is based on the systemic approach, and problem-logical, comparative, institutional, and statistical analysis.

The author defines the institutional and structural characteristics of the Ukrainian model of international economic relations shaped within the Soviet economic space and outside it. These include the republic's lack of autonomy regarding foreign trade and its subordination to the state system of centralized export-import planning; absence of closed production and technological cycles within one republic and deepening of all-Union trade and economic integration; production specialization of regions according to the central interests; the dominance of trade with other socialist countries and the so-called countries of non-capitalist orientation; a high share of barter

operations and compensatory cooperation aimed at strengthening the so-called socialist integration; and an active application of the policy of customs and trade protectionism in relation to countries with a market economy.

It is confirmed that the place of Ukraine's economy in the Soviet Union's division of labor and the system of foreign economic relations was determined by the republic's political and economic dependence on the center and its subordination to the Soviet concept of building an all-Union economic space. This largely limited Ukraine's opportunities in the formation and implementation of its own strategies of foreign economic interaction and led to an inertial pursuit in the fairway of the post-Union political entities and economic agreements after the collapse of the Soviet Union in the first decades of Ukraine's state independence.

Keywords: economic history of Ukraine, Soviet economic heritage, the past development trajectory, economic integration, The Council for Mutual Economic Assistance, foreign trade.

Постановка проблеми. З проголошенням незалежності Україна отримала широкі можливості та перспективи реалізації проєвропейської стратегії торговельно-економічного співробітництва та зміцнення національних конкурентних переваг на міжнародних ринках через потенційну зміну зовнішніх векторів товаропотоків, інтеграцію до світових й регіональних економічних організацій, укладення низки угод про вільну торгівлю й режими найбільшого сприяння з промислово-розвиненими державами тощо. Проте радянська інституційна та економічна спадщина стала перешкодою для інтенсивного екзогенного розвитку національної економіки. Тривала російсько-радянська політика колоніального експансіонізму щодо України сформувала бар'єри побудови самодостатньої, конкурентоспроможної та високотехнологічної економіки. Радянська спадщина стала чинником довготривалої економічної залежності України від пострадянських держав (насамперед, росії), а також загроз економічній та загалом національній безпеці.

Навіть з проголошенням Україною державної незалежності, національне господарство залишалося тісно інтегрованим у єдиний постсоюзний простір, зокрема, через інфраструктурну мережу, збереження виробничої та зовнішньоторгівельної кооперації

(здебільшого у секторі важкої індустрії та енергетики), інвестиційне співробітництво. В умовах прямого збройного протистояння, виснажливої економічної, політичної та інформаційної боротьби з ворогом важливо усвідомити необхідність політико-економічної й інституційної «дєрадянїзації», що актуалїзує питання історичної оцїнки економічної моделї участї в міжнародних відносинах, яка детермінувала процеси українського державотворення та розвитку національного господарства.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Полїтико-економічній та інституційній проблематицї становлення й розвитку господарства України у складї союзного економічного простору присвятили свої працї зарубїжні та українські вчені-економісти, серед яких Дж. Армстронг [1], Б. Винар [2], І.-С. Коропецький [3; 4], Д. Соловей [5], В. Голубничий [6], Н. Супрун [7], Т. Сливка [8] та ін. Питання трансформацї українських зовнішньоторговельних зв'язків під впливом відповідної радянської економічної політики та у контекстї становлення союзного народногосподарського комплексу розкрито у працях дослідників, таких як Д. Архїрейський [9], К. Гордїца [10; 11], Н. Горїн [12], В. Небрат [13], І. Хромов [14]. Когорта науковцїв, аналізуючи специфіку реалїзацї радянської програми соціалїстичної інтеграцї, акцентувала увагу на інституційних і структурних особливостях зовнішньоекономічної взаємодїї України в межах РЄВ, а також на наслідках цїєї співпрацї для розвитку господарства України. Серед них – С. Віднянський [15], В. Даниленко [16], В. Крупина [17], Є. Рой [18], П. Сохань [19]. У той же час, проблематика формування української моделї міжнародних економічних відносин в межах союзного економічного простору та поза ним потребує переосмислення з точки зору важливостї виокремлення тих детермінант та характеристик радянської системи, що лягли в основу так званого «ефекту колїї».

Мета статтї – обґрунтувати політико-економічні детермінанти та охарактеризувати інституційні й структурні особливостї моделї міжнародних економічних відносин України, сформованої у складї союзного економічного простору.

Виклад основного змісту дослідження. З утворенням Радянського Союзу було запущено маховик формування єдиного народногосподарського комплексу, що «мав охопити усї ланки суспільного виробництва, розподїлу та обміну в межах усїєї краї-

ни» [20, с. 413]. Його характерними особливостями були неринкова форма взаємодїї та повне нехтування національними інтересами господарського розвитку окремих республїк. Структура та рівні економічного розвитку усїєї країни регулювалися союзним центром, який здїйснював планування й управління економікою, міжреспублїканський, регіональний та галузевий розподїл фїнансових, матеріально-технічних та трудових ресурсів, централїзовано розпоряджався результатами союзного виробництва [20, с. 413].

У складї народногосподарського комплексу Радянського Союзу та системи зовнішньоекономічних зв'язків українські економічні інтереси поступалися союзним стратегїчним прїоритетам побудови соціалїстичного блоку та його експансїї. Україна та її високий природний і соціально-економічний потенціал завжди становили цїнність для російського політичного центру. Ситуацїя не змінилася з приходом радянської влади, яка продовжила традицїю колонїально-експансїонїстської політики щодо України. Визначення специалїзацїї республїки в союзному подїлі працї і векторів зовнішньоекономічного співробітництва здїйснювалося винятково з точки зору змїцнення економіки СРСР та його міжнародних позицїй. Союзна модель зовнішньоекономічних зв'язків формувалася і реалїзовувалася не стїльки під впливом економічних факторів, скїльки ідеологїчних і політичних. В умовах протистояння Радянського Союзу т. зв. капїталїстичному оточенню більшовицька влада вбачала одним зі своїх стратегїчних завдань розвиток потужного військово-промислового комплексу, що було неможливим без форсованої індустріалїзацїї. Загальна ідея побудови союзної наддержави та забезпечення її лїдерських геополїтичних позицїй визначила тактичні завдання розвитку економіки, зокрема, змїцнення матеріально-технічної бази промисловостї, накопичення капїталу; формування сировинної та енергетичної підтримки індустріалїзацїї; здїйснення політики централїзацїї та державного контролю; розвиток загальносоюзного народногосподарського і військово-промислового комплексу.

Україна відігравала ключову роль у промисловому розвитку та забезпеченнї виконання загальнодержавних завдань. Розвиток господарства України здїйснювався через директивно-планову систему управління, механїзми соціалїстичної індустріалїзацїї та колективїзацїї. Формально Українська РСР як й інші

республіки мала певну автономію щодо здійснення економічної політики, проте реально жодна господарська операція не була реалізована без відома центрального управління. Про «примарність» республіканської автономії свідчить низка історичних фактів. До прикладу, провідний експерт ДЕЕЛРО² початку 1920-х років, а потім Держплану РСФРР, автор проєкту Дніпрогесу проф. І. Александров окреслив схему економічного районування країни, в якій не було жодної згадки про Україну, а фігурували Південно-західний регіон з центром у Києві і Південний регіон з центром у Харкові [21, с. 8].

Принцип державної монополії зовнішньої торгівлі був прямим наслідком загальних принципів організації союзного господарства, адже тотальна націоналізація промисловості, торгівлі та банківської сфери зробила державу єдиним виробником та споживачем, продавцем та покупцем. Централізоване управління зовнішньоторговельними операціями здійснювалося через систему щорічних експортно-імпортних планів та заготівель. Українська РСР не мала своїх посольств за кордоном та іноземних дипломатичних представництв всередині. Українські посадові особи не брали самостійної участі в міжнародних політико-економічних й торговельних заходах. У системі внутрішнього господарювання та зовнішньоторговельної взаємодії Радянський Союз був єдиним цілим, а тому самостійного права на ведення експортно-імпортних операцій Україна не мала. Республіка могла автономно укладати торговельні угоди, проте, по-перше, виключно з дозволу центрального уряду, по-друге, лише з іншими республіками союзу. Так, на цих умовах було підписано договір з Білорусією та Азербайджаном. У той же час, УРСР не могла підписувати торговельні договори, наприклад, з Великобританією чи Німеччиною, які були зацікавлені у взаємному співробітництві. Саме тому географія українських експортно-імпортних операцій обмежувалася здебільшого союзним економічним простором, країнами РЕВ та країнами третього світу. Без дозволу центрального уряду неможливе було здійснення навіть одиничного экс-

² Державна комісія з електрифікації Росії (рос. ГОЭЛРО – скорочення від рос. Государственная комиссия по электрификации России) – перший загальнодержавний перспективний план відбудови й розвитку економіки РСФРР (що занепадала внаслідок громадянської війни 1918–1921 років та націоналізації всієї промисловості) на основі електрифікації.

порту-імпорту, операцій щодо отримання іноземної валюти та участі українських підприємств і торговельних представників у міжнародних ярмарках та виставках.

Виняткове право експортно-імпортової діяльності належало урядовим організаціям та окремим привілейованим господарським об'єднанням. Зокрема, участь у міжнародних торговельно-економічних відносинах Радянського Союзу Україна брала через систему відповідних органів: УРСР мала єдиний з РСФСР Народний комісаріат зовнішньої торгівлі, який діяв через свого уповноваженого. Надалі було створено низку інших організацій як складових всесоюзних органів – фактично було вибудовано складну бюрократичну систему регулювання, нагляду та контролю.

Через довготривалу державну безсуб'єктність та тотальне політико-економічне підпорядкування російському центру Україна не мала відповідного історичного досвіду формування власної стратегії та напрямків міжнародного торговельно-економічного співробітництва, що зумовило інерційне збереження елементів радянської економічної спадщини у роки незалежності.

Природно-ресурсний та людський потенціал України став фундаментом для реалізації курсу союзної інтеграції та форсованої індустріалізації. Радянська система інституційного регулювання забезпечила перетворення країни на всесоюзну «кочегарку», «промислову майстерню» та «одувальницю». Саме з Української РСР до інших республік йшла лівова частка продукції важкої індустрії та сільськогосподарського виробництва (табл. 1). Українська РСР була основним союзним постачальником зерна, м'ясної та м'ясопереробної продукції, фруктів та овочів, яєць, меду, вина, тютюну, махорки тощо. 50% металургійного, сталеплавильного, прокатного обладнання, вугільних комбайнів, тракторів, екскаваторів, 100% тепловозів йшло з України до інших республік. У повоєнні роки найбільші в Радянському Союзі заводи чорної металургії, хімічні та коксохімічні комбінати, шинні заводи, виробництва мінеральних добрив були побудовані саме в Україні. Машинобудівні підприємства постачали металургійне обладнання, турбіни, генератори, тепловози, автомобілі, морські судна, літаки, сільськогосподарські машини та обладнання тощо. Лівова частка виготовленої в Україні продукції йшла на росію, Білорусь, Молдову, частково – Прибалтику та Закавказзя. Най-

вищий рівень економічного співробітництва Українська РСР мала з РСФРР, на яку припадало 75% усього союзного товарообміну України, на другому місці була Білорусь. Особливу роль відігравав Центральний економічний район СРСР, де були розташовані масштабні промислові вузли – саме сюди спрямовувалось 30% усіх українських поставок до Росії [20, с. 474]. У зворотному напрямі Україна отримувала нафту та нафтопродукти, природний газ, паливно-мастильні матеріали, мінеральні добрива, будівельне скло, побутову техніку, сільськогосподарські машини, верстати, вантажні авто, папір, продукцію хімічної та легкої промисловості, товари культурно-побутового призначення.

Таблиця 1

Економічна роль України в межах союзного господарського простору

Стаття виробництва	1940 р.	1950 р.	1955 р.	1965 р.
Виплавка чавуну, %	64,7	47,8	49,9	45,1
Виплавка сталі, %	48,8	30,6	37,4	34,6
Видобуток вугілля, %	50,5	29,9	32,3	34,5
Випалювання коксу, %	74,5	54,2	–	–
Видобуток залізної руди, %	67,5	53,0	55,6	49,7
Виробіток електроенергії, %	25,7	16,1	17,7	16,8
Виготовлення металургійного устаткування, %	67,5	38,4	–	–
Виготовлення тракторів, %	33,0	20,8	–	–
Виготовлення шкіряного взуття, %	19,3	14,1	16,0	18,5
Виробництво цукру, %	73,4	71,6	70,9	53,0
Виробництво соди, %	81,0	–	–	–

Складено автором на основі джерела: Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. С. 264, 285, 296, 309.

Однак, «за блискучим фасадом соціалістичної індустріалізації» та виробничо-торговельної інтеграції приховувався експлуататорський характер та економічна неефективність союзної системи господарювання [20, с. 269]. Як видно з табл. 1, до 1960-х років суттєво скорочується питома вага Української РСР у союзному виробництві низки видів продукції. З одного боку, це свідчить про те, що фактично економічний потенціал України був використаний для розбудови центрально-російських регіонів, з

іншого боку, було налагоджено специфічну систему міжреспубліканської виробничо-торговельної взаємодії. За прикладом України інтеграція республік у народногосподарський комплекс Радянського Союзу відбувалася не так на основі використання порівняльних регіональних переваг, як під тиском політичних, часто економічно необґрунтованих цілей [22, с. 292–293].

Економіка України, як і інших союзних республік, розвивалась як частина народногосподарського комплексу СРСР на основі єдиного плану, єдиних принципів і методів управління. Вона не була збалансованою, її галузі технологічно не пов'язувалися між собою [20, с. 418]. 70–80% промислових виробництв не мали на території України замкнених технологічних циклів. Вони не могли існувати без виробничої кооперації з великою кількістю підприємств інших союзних республік, передусім Росії [20, с. 419]. При розбудові міжреспубліканських зв'язків на мікрорівні не враховувалися показники економічної ефективності та оптимізації, а цілеспрямовано формувалася система вузькопрофільної виробничої спеціалізації та складного кооперування виробництв – предметного, подетального, технологічного. Низка українських підприємств виконували монтажні роботи на основі привезених з інших республік деталей. Водночас, такі ж деталі, виготовлені на українських заводах, постачалися в російські глибини, що абсолютно суперечило принципам економічної доцільності та оптимізації.

Наприклад, відомий Харківський тракторний завод отримував із російських підприємств Кемеровської області ремонтне устаткування та сталеві відливи, хоча така ж продукція виготовлялася на українських підприємствах, зокрема, на Краматорському заводі. Львівський автобусний завод одержував деталі з Мінського, Ульяновського, Горьківського заводів, а Львівський завод сільськогосподарських машин цинкові плити з Свердловської області, цинкові труби з Челябінська, швелер і бляху з Нижнього Тагілу, дротові устаткування з Башкирії. Хоча уся ця продукція виготовлялася на заводах в Дніпропетровську, Одесі, у Донбасі [2, с. 96]. У виробництві асфальтозмішувачів на Кременчуцькому заводі дорожніх машин використовувалися комплектуючі, отримані з Кутаїсі, Баку, Єревана, Таллінна, Риги. У виготовленні тракторів на Харківському тракторному заводі опосередковано брали участь майже 500 підприємств Росії, Білорусі, Литви, Грузії

[20, с. 475]. Хоча, знову ж таки, більшість деталей могли постачати українські виробники.

Такі історичні факти є свідченням того, що в основу побудови системи господарювання Радянського Союзу було покладено принцип економічного взаємоу залежності для підсилення союзної єдності та неподільності, утримання республік і підприємств в орбіті центру.

Розпорошеність виробничо-технологічних циклів між республіками та поглиблення всесоюзної торговельно-економічної інтеграції стали детермінантами збереження тісної співпраці України та Росії в перші десятиліття незалежності, а відповідно – консервування екстенсивного характеру господарської системи, неефективності більшості економічних реформ, проведених у 1990-х роках, стримування євроінтеграційних процесів.

Директивне планування експорту й імпорту та жорсткий контроль за дотриманням планів визначали й товарну структуру зовнішньої торгівлі Української РСР, що також формувалася у контексті всесоюзних цілей і пріоритетів. Зокрема, розвиток зовнішньоторгівельної діяльності Радянського Союзу обумовлювався поставленим завданням проведення соціалістичної індустріалізації, яка, у свою чергу, мала на меті швидку та інтенсивну розбудову сектору важкої індустрії (машинобудування, металургія, добувна, нафтохімічна, хімічна галузі) та створення технічної бази для союзного експорту. Історично сформована промислова база Південного та Донецько-Придніпровського районів не мала аналогів та альтернатив щодо сировинного забезпечення цього завдання. Наявні тут природні багатства, зокрема запаси корисних копалин і гідроресурсів, сприяли розвитку важкої промисловості, яка, з одного боку, забезпечувала союзний центр засобами виробництва, посилюючи його розвиток; з іншого боку, виступила основою обороноздатності Радянського Союзу і могла стати виробничою базою для милітаризації економіки. Посилювала роль районів їхня територіальна близькість до портової інфраструктури, та до основних транспортно-логістичних шляхів. Завдяки формуванню масштабної техніко-сировинної бази в народногосподарському комплексі Радянського Союзу та за його межами Україна стала основним постачальником машин і устаткування, палива та електроенергії, залізної та марганцевої руд, металів і виробів з них. Ліва частина виготовленої продукції йшла до

союзних республік, значна частина – вивозилася до країн-членів РЕВ. При цьому, якщо великі промислові міста України ще забезпечувалися продукцією, то периферійні регіони потерпали від дефіциту як предметів споживання, так і засобів виробництва.

Вимушена інтеграція в рамках т. зв. соціалістичної співдружності зменшувала внутрішні можливості виходу України на світові ринки: велика частка зовнішньоторгівельного обороту припадала на країни-члени РЕВ, а експорт перевищував імпорт вдвічі. Україна стала енергетичною та паливно-сировинною базою розвитку економіки як Радянського Союзу, так і країн-членів РЕВ, при цьому її економіка зберегла екстенсивний характер розвитку.

Міжнародні економічні відносини СРСР в межах РЕВ були пріоритетними. Уже в повоєнний період майже 50% союзного товарообороту припадало на країни-члени цієї організації (табл. 2). Напрями та форми співпраці поступово виходили за межі звичайного товарообміну та охоплювали виробниче й науково-технічне співробітництво, обмін виробничим досвідом.

Таблиця 2

Товарна структура союзного експорту до країн-членів РЕВ, %

Стаття експорту	1938 р.	1957 р.	1971 р.	1975 р.
Машини та обладнання	5,0	14,8	21,8	18,7
Метали	1,6	14,7	18,7	14,3
Руди	2,2	4,2		
Паливо	8,8	14,8	18	31,4
Лісоматеріали	20,3	5,3	6,3	5,7
Текстильна сировина	4,2	7,0	3,3	2,9
Зерно	21,3	12,9	12,1	7,9

Джерело: Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин: монографія / В.В. Небрат, Н.О. Горін та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ «Ін-т екон. та прогноз. НАН України». Київ, 2021. С. 251.

Основу союзних експортних поставок у 1930-х роках склали зерно та лісоматеріали (майже 50%), у 1970-х роках понад 30% експорту припадало на паливо, майже 20% – на машини та обладнання, 15% – руди та метали. В імпорті домінувало технічне обладнання, метали, продовольство, а також товари народного вжитку. Переважаючий ресурсно-сировинний характер союз-

ної зовнішньої торгівлі з країнами-членами РЕВ сприяв посиленню зовнішньоекономічної ролі Української РСР.

УРСР давала значну частку загальносоюзного виробництва чавуну, сталі, добування вугілля, була лідером по видобутку залізної руди та виробництву цукру-піску, завдяки чому у союзній зовнішній торгівлі посідала другу позицію після РРФСР та чи не першу у торгівлі з країнами-членами РЕВ. Якщо у повоєнний період на дану групу країн припадала третина зовнішньої торгівлі Української РСР, то у 60–80-х роках ХХ ст. – уже 60% [17, с. 194]. У той же час, пріоритетність зовнішньої торгівлі України з країнами-членами РЕВ була вимушеною через тотальну політико-економічну залежність від союзного центру та мала неоднозначні наслідки для розвитку економіки республіки. УРСР виробляла основну частку промислової продукції та сировини, які йшли до країн-членів РЕВ та використовувалися для розбудови економік нових соціалістичних держав. Натомість розвиток української економіки характеризувався консервуванням екстенсивних форм господарювання та інноваційною відсталістю [22, с. 252]. До прикладу, УРСР була основним експортером палива та сировини до країн-членів РЕВ, обсяги вивозу яких суттєво зросли після прокладання через українську територію мережі газопроводів. При цьому більшість сіл республіки до кінця 1980-х років залишалися негазифікованими [16, с. 9].

Використовуючи ресурсну, паливно-сировинну та продовольчу базу Української РСР, Радянський Союз надавав колосальну підтримку країнам-членам РЕВ у розбудові промислових об'єктів, господарської інфраструктури, розвитку науки й техніки. Фактично, економічний, промисловий, трудовий, науково-технічний та інтелектуальний потенціал України був відданий на відкуп радянської ідеї побудови потужного соціалістичного табору, головна ціль якого зводилася до ідеологічного, політичного, економічного та військового протистояння тогочасним країнам-лідерам.

У структурі експортно-імпортних поставок з країнами-членами РЕВ переважали паливно-сировинні ресурси (мінеральні добрива, залізна та марганцева руди, чавун, прокат, феросплави, електроенергія, газ, вугілля тощо), значну питому вагу складала високотехнологічна продукція, зокрема, машини та обладнання. У зворотному напрямі завозилися технічне обладнан-

ня й готові вироби, які могли вироблятися й в середині країни [23, с. 18]. Однією з основних форм торговельно-економічного співробітництва СРСР з країнами-членами РЕВ були прямі поставки ресурсів та техніки з метою сприяння розвитку промислового виробництва та інфраструктури у соціалістичних державах. Про масштаби такого співробітництва свідчать відповідні історичні дані: на початок 1980-х років на основі різноманітних угод щодо поставок сировини, матеріалів, обладнання й устаткування СРСР надав економічну допомогу і технічне сприяння країнам-членам РЕВ у спорудженні 2507 підприємств та інших об'єктів [15, с. 8]. При цьому, важливо зауважити, що більшість підприємств була створена у галузі важкої індустрії. За активної технічної, ресурсної та сировинної підтримки СРСР, у тому числі й УРСР, у нових соціалістичних країнах були введені в дію потужності по виробництву 5,5 млн т чавуну, 6,5 млн т сталі, 8,8 млн т готового прокату, більше 4,6 млн т цементу, добування 10,2 млн т вугілля тощо [15, с. 9]. УРСР виробляла чавуну й прокату в 1,5 рази більше, сталі – у 1,3 рази більше, газу – майже у 2 рази більше ніж Польща, Чехословаччина, Угорщина, Румунія, Болгарія разом [19, с. 21]. Серед усіх соціалістичних держав була беззаперечним лідером у видобутку залізної руди. З огляду на це, республіка відігравала ключову роль у постачанні до країн-членів РЕВ палива, сировини та електроенергії, зокрема, безпосередньо з території України або транзитом до нових соціалістичних країн вивозилися природний газ (забезпечувала майже 100% потреб країн), нафта й нафтопродукти (80% потреб), кам'яне вугілля (70–75% потреб).

УРСР була основним постачальником машин та обладнання. Фактично близько 90% сільськогосподарської техніки, яка працювала на полях Болгарії, була союзного, зокрема, українського виробництва [24, с. 10]. Сюди завозилася значна частина тракторів, екскаваторів, тепловозів, літаків тощо. Українська РСР була одним із важливих союзних експортерів деревини. Прямі поставки продукції до країн-членів РЕВ здійснювалися як через спеціальні організації (міністерства, відомства, спеціальні підрозділи, відділи, групи), так і через налагодження безпосередніх контактів з підприємствами-експортерами.

Однією з форм торговельно-економічної взаємодії УРСР з країнами-членами РЕВ було компенсаційне співробітництво: на

території СРСР і в країнах РЕВ було створено як низку нових спільних виробництв, так і укладено угоди щодо спеціалізації й кооперації між існуючими суб'єктами господарювання. Також було налагоджено виробничо-трудова зв'язки між колективами підприємств, в рамках реалізації яких здійснювався експорт-імпорт технологій, технічної документації, обмін передовим виробничим досвідом, проводилися НДДКР. До прикладу, у 1980-х роках Львівське виробниче об'єднання «Конвеєр» та болгарсько-угорське товариство «Інтрансмаш» об'єднали свої зусилля для виробництва автоматизованих транспортно-складських систем та засобів гідроавтоматики; Тернопільський комбайновий завод і завод по виробництву ґрунтообробних машин Німецької Демократичної Республіки здійснювали спільне виготовлення буряко-збиральних комбайнів; чехословацьке об'єднання «Сігма» та Сумське виробниче об'єднання «Насосенергомаш» імені 60-річчя СРСР налагодили спільне виготовлення насосів для нафтових свердловин. У ті ж таки 1980-ті роки спільними зусиллями були збудовані нові індустріальні об'єкти на території УРСР, зокрема, хімічні, машинобудівні та металургійні заводи, гірничорудні комбінати, атомні та теплові електростанції (до прикладу, Одеський, Дніпродзержинський та Горлівський хімічні заводи, Миколаївський глиноземний завод, Криворізький гірничо-збагачувальний комбінат, Хмельницька та Південноукраїнська АЕС тощо).

Українські промислові потужності та високий експортний потенціал також використовувалися для підтримки політичних рухів у країнах третього світу. Зокрема, Радянський Союз таємно масово озброював азіатські та африканські країни, часто навіть у позику або на субсидійній основі, щоб підтримувати там прокомуністичні рухи та уряди. Таким чином, нав'язана номенклатура та напрямки експорту України закріпили структурні диспропорції її економічного розвитку. Сформована система зовнішньоекономічних зв'язків Радянського Союзу зміцнювала його статус лідера країн соціалістичного табору, а українське виробництво залишалося засобом посилення радянсько-російського впливу та домінування.

Союзна політика соціалістичної інтеграції та форсованої індустріалізації мала на меті сформувати автаркію соціалістичної групи країн від західного світу. Хоча на практиці у повній мірі цього досягти таки не вдалося, проте політика митно-

торговельного протекціонізму, орієнтована на країни з ринковою економікою, стала одним із чинників обмеження українських перспектив та можливостей налагодження відповідної зовнішньоекономічної співпраці в роки незалежності.

У повоєнний період і надалі потреба у засобах виробництва вимагала підтримки зв'язків СРСР із промислово-розвиненими країнами, співробітництво з якими реалізовувалося на основі укладання клірингових та кредитних угод. Зокрема, у 1940–1970-х роках такі угоди були укладені з Фінляндією, Швецією, Данією, Норвегією, Швейцарією, Нідерландами, Японією тощо. У рамках клірингових та кредитних угод Радянський Союз отримував машини та обладнання, сировину й матеріали. Союзні металургійні комбінати, автомобільні заводи, АЕС, газопроводи були збудовані за підтримки американських, японських, італійських, французьких фірм.

У той же час, торгівля з капіталістичними країнами мала низку особливостей. До прикладу, дуже чітко було визначено перелік товарів, які допускалися до ввозу чи вивозу, здебільшого – засоби виробництва. Ті ж самі товари до соціалістичних країн могли експортуватися, а до капіталістичних – ні. Навіть при укладенні торговельних угод в експортних контрактах зазначалися суворі заборони щодо перепродажу союзної продукції соціалістичним та країнам третього світу (насамперед, з метою збереження монополії СРСР у торгівлі з країнами-членами РЕВ). Зовнішня торгівля Радянського Союзу з промислово-розвиненими країнами часто набувала посередницького характеру: більшість операцій здійснювалися на товарних біржах, які як елемент ринкової інфраструктури для союзної економіки були нехарактерними. Не будучи членами товарних бірж, союзні організації діяли на них через біржових брокерів. Так купували метали, каучук, текстиль, каву, какао-боби тощо.

Домінували такі методи державного регулювання зовнішньої торгівлі: ліцензійна система ввозу та вивозу (ліцензії видавалися спеціальним державним органом і тільки після включення відповідної товарної позиції до плану), заборона зовнішньоторговельних операцій, дозвільний порядок допуску приватних підприємств до ведення зовнішньої торгівлі, примусове об'єднання приватних фірм у синдикати, надання монопольних прав експорту та імпорту вперше створеним державним зовнішньоторгове-

льним підприємствам, створення змішаних підприємств [22, с. 257]. Значну роль у регулюванні експортно-імпортних операцій відігравали такі інструменти як митний контроль, митно-тарифні збори, валютне регулювання, товарна експертиза, санітарно-технічні та ветеринарні норми, арбітражна система тощо.

Висновки. Таким чином, проведене дослідження дозволило виявити основні детермінанти формування моделі міжнародних економічних відносин України в радянську добу, серед яких державна безсуб'єктність, політико-економічна інтеграція України у єдиний народногосподарський комплекс, централізований характер державного регулювання економіки, у тому числі й системи зовнішньоекономічних відносин, пріоритизація розвитку промислово-сировинних секторів народного господарства. Роль України у союзному економічному просторі та її місце на зовнішніх ринках визначалися радянською економічною політикою, стратегічними завданнями прискореної індустріалізації, курсом на формування мобілізаційної економіки та потужного ВПК, концепцією побудови наддержави та забезпечення її лідерських геополітичних позицій.

Характерними рисами системи зовнішньоекономічних відносин України у складі союзного народногосподарського комплексу були такі: підпорядкування зовнішньоторговельних зв'язків країни політиці стимулювання експорту та імпортозаміщення, реалізовану через директивно-планову систему управління, механізми соціалістичної індустріалізації та інтеграції; відсутність завершених виробничо-технологічних циклів та посилення торговельно-економічних взаємозалежностей республік; географічна спрямованість українських товаропотоків переважно до країн-членів РЕВ та країн некапіталістичного способу розвитку, сформована у рамках союзної стратегії соціалістичної інтеграції та політики митно-торговельного протекціонізму щодо промислово-розвинених держав; активна участь України у союзній системі прямих поставок та компенсаційного співробітництва. Сформована модель міжнародних економічних відносин України в межах союзного економічного простору забезпечила використання її ресурсно-виробничого потенціалу на користь економічного розвитку інших республік та країн-членів РЕВ, тим самим зумовивши консервацію екстенсивних форм господарювання та інноваційну відсталість у довгостроковому періоді.

Неможливість виходу України як окремого економічного суб'єкта на зовнішні ринки у радянський період стала чинником відсутності інституційного та економічного досвіду розробки й реалізації власної довгострокової мультивекторної стратегії міжнародних економічних відносин.

Список використаних джерел

1. Armstrong J.A. The Soviet bureaucratic elite: A case study of the Ukrainian apparatus. New York, 1959. 186 p.
2. Винар Б. Українська промисловість. Студія советського колоніалізму. Париж-Нью-Йорк-Мюнхен, 1964. 397 с.
3. Koropeckyj I.S. Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics. Edmonton, Canadian Institute of Ukrainian Studies Press, 1990. 291 p.
4. Коропецький І.-С. Деяко про минуле, недавнє минуле та сучасне української економіки. Київ, 1995. 237 с.
5. Соловей Д.Ф. Україна в системі советського колоніалізму. Мюнхен, 1959. 143 с.
6. Політична економія суспільного прогресу Всеволода Голубничого: у 2 т. / за ред. д.е.н., проф. Супрун Н.А.; НАН України, ДУ "Ін-т економіки та прогнозування НАН України". Київ: Наукова думка, 2019. Т. 2: Вибрані праці. 350 с.
7. Супрун Н.А. Інтеграція України у народногосподарський комплекс СРСР / Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин: монографія / В.В. Небрат, Н.О. Горін та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". Київ, 2021. С. 281-310.
8. Сливка Т.О. Світова енергетична криза та структурні зрушення господарства України (1960–80-ті роки). *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 305-323. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.305>.
9. Архірейський Д.В. Розвиток зовнішньої торгівлі росії та України за доби "воєнного комунізму". *Історія торгівлі, податків та мита*. 2016. № 1-2. С. 203-219.
10. Гордіца К.А. Структурні реформи в агровиробництві і зовнішня торгівля продовольством: український досвід 1950–1960-х років. *Історія народного господарства та економічної думки Украї-*

- ни. 2019. Вип. 52. С. 235-254. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.235>.
11. Гордіца К.А. Структурні трансформації агропродовольчого комплексу України: зовнішньоекономічний аспект. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 324-340. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.324>.
  12. Горін Н.О. Розвиток міжнародних економічних зв'язків Західної України у міжвоєнний період. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2020. Вип. 53. С. 261-284. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.261>.
  13. Небрат В.В. Міжнародні зв'язки господарства українських земель як об'єкт історико-економічного дослідження. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2019. Вип. 52. С. 31-48. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.031>.
  14. Хромов І.О. Транспортування українських товарів до Західної Європи в перші роки НЕПу. *Історія народного господарства та економічної думки України*. 2017. Вип. 50. С. 94-106. <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.094>.
  15. Віднянський С.В. Соціалістична економічна інтеграція і поглиблення інтернаціональної взаємодії робітничого класу країн-членів РЕВ. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 10. Київ: Наукова думка, 1984. 102 с.
  16. Даниленко В.М. Співробітництво країн-членів РЕВ: критичний аналіз проблем. 1989. Препринт № 6. 19 с.
  17. Крупина В. Експортні поставки Української РСР у другій половині 1960-х – першій половині 1980-х років: напрямки, структура, результати. *Україна ХХ ст.: культура, ідеологія, політика*. 2011. № 16. С. 193-201.
  18. Рой Є.Є. Розвиток економічного співробітництва між трудящими споріднених підприємств міст-побратимів Української РСР і соціалістичних країн (60-ті – перша половина 70-х рр.). *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 5. Київ: Наукова думка, 1979. С. 33-43.
  19. Сохань П.С. Внесок Української РСР в розвиток і зміцнення дружби і співробітництва СРСР і НБР. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 18-25.
  20. Економічна історія України: Історико-економічне дослідження: в 2 т. / за ред. В.А. Смолій. Київ: Ніка-Центр, 2011. Т. 2. 608 с.

21. Кульчицький С. Україна в системі загальносоюзного народного-сподарського комплексу. *Проблеми історії України: факти, судження, пошуки*. 2004. № 11. С. 3-31.
22. Історичні детермінанти включення України в систему міжнародних економічних відносин: монографія / В.В. Небрат, Н.О. Горін та ін.; за ред. д.е.н. В.В. Небрат; НАН України, ДУ "Ін-т екон. та прогнозув. НАН України". Київ, 2021. 528 с.
23. Шевченко С.І. Україна в міжнародних економічних відносинах (1950–1980): автореферат дис. ... кандидата історических наук: 07.00.02. Київ, 1997. 26 с.
24. Валев Я.Б. Історичний досвід радянсько-болгарського співробітництва. *Історичні дослідження: Історія зарубіжних країн*. Вип. 6. Київ: Наукова думка, 1980. С. 7-16.

References

1. Armstrong, J.A. (1959). The Soviet bureaucratic elite: A case study of the Ukrainian apparatus. New York.
2. Vynar, B. (1964). Ukrainian industry. Studio of Soviet colonialism. Paris-New York-Munich [in Ukrainian].
3. Koropecy, I.S. (1990). Development in the Shadow: Studies in Ukrainian Economics. Edmonton: Canadian Institute of Ukrainian Studies Press.
4. Koropecy, I.S. (1995). Something about the Past, the nearest Past and the Modern of The Ukrainian economy. Kyiv [in Ukrainian].
5. Solovej, D.F. (1959). Ukraine in the Soviet colonialism system. Munich [in Ukrainian].
6. Suprun, N.A. (Ed.). (2019). Vsevolod Golubnychy's political economy of social progress. In 2 parts. Part 2. Selected works. Kyiv: Naukova dumka [in Ukrainian].
7. Suprun, N.A. (2021). Integration of Ukraine into the national economic complex of the USSR / Historical determinants of the inclusion of Ukraine in the system of international economic relations. NAS of Ukraine, State Organization 'Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine'. Kyiv [in Ukrainian].
8. Slyvka, T.O. (2020). The Global energy crisis and structural changes in the economy of Ukraine (1960-80). *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 53, 305-323. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.305> [in Ukrainian].

9. Arkhirejs'kyj, D.V. (2016). The development of foreign trade of Russia and Ukraine during the 'war communism' days. *Istoriia torhivli, podatniv i myta - History of trade, duties and tariffs*, 1-2, 203-219 [in Ukrainian].
10. Gorditsa, K.A. (2019). Structural reforms in agricultural production and foreign trade in food: Ukrainian experience of the 1950-1960's. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 52, 235-254. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.235> [in Ukrainian].
11. Gorditsa, K.A. (2020). Structural transformations of the agri-food complex of Ukraine: foreign economic aspect. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 53, 324-340. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.324> [in Ukrainian].
12. Gorin, N.O. (2020). Development of international economic relations of Western Ukraine between the Wars. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 53, 261-284. <https://doi.org/10.15407/ingedu2020.53.261> [in Ukrainian].
13. Nebrat, V.V. (2019). International relations of the Ukrainian economy as a object of historico-economic research. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 52, 31-48. <https://doi.org/10.15407/ingedu2019.52.031> [in Ukrainian].
14. Khromov, I.O. (2017). Transportation of Ukrainian commodities to the West Europe in the first years of the New Economic Policy. *Istoriia narodnoho hospodarstva ta ekonomichnoi dumky Ukrainy - History of Economics and Economic Thoughts of Ukraine*, 50, 94-106. <https://doi.org/10.15407/ingedu2017.50.094> [in Ukrainian].
15. Vidnianskyj, S.V. (1984). Socialist economic integration and deepening of the international interaction of the working class of the CMEA member countries. *Istorychni doslidzhennia: Istoriia zarubizhnykh krain - Historical researches: History of foreign countries*, 10, 3-16 [in Ukrainian].
16. Danylenko, V.M. (1989). Cooperation of the CMEA member countries: a critical analysis of problems. *Prepynt* 6 [in Ukrainian].
17. Krupyna, V. (2011). Export supplies of the Ukrainian SSR in the second half of the 1960s - the first half of the 1980's: directions, structure, and results. *Ukraina XX st.: kultura, ideolohiia, polityka - Ukraine of the XX century: culture, ideology, and policy*, 16, 193-201 [in Ukrainian].

18. Roj, Ye. (1979). Development of economic cooperation between workers of related enterprises of the Ukrainian SSR and socialist countries cities (1960's - the first half of the 1970's). *Istorychni doslidzhennia: Istoriia zarubizhnykh krain - Historical researches: History of foreign countries*, 5, 33-43 [in Ukrainian].
19. Sokhan P.S. (1980). The contribution of the Ukrainian SSR to the development and strengthening of friendship and cooperation between the USSR and the NBR. *Istorychni doslidzhennia: Istoriia zarubizhnykh krain - Historical researches: History of foreign countries*, 6, 18-25 [in Ukrainian].
20. Smolij, V. (2011). Economic history of Ukraine: Historico-economic research. In 2 p. Part 2. Kyiv [in Ukrainian].
21. Kulchytskyj, S. (2004). Ukraine in the system of the all-Union national economic complex. *Problemy istorii Ukrainy: fakty, sudzhennia, poshuky - Problems of the history of Ukraine*, 11, 3-31 [in Ukrainian].
22. Nebrat, V.V. (Ed.). (2021). Historical determinants of Ukraine's inclusion in the system of international economic relations. NAS of Ukraine, State Organization 'Institute for Economics and Forecasting, NAS of Ukraine'. Kyiv [in Ukrainian].
23. Shevchenko, S. (1997). Ukraine in the international economic relations (1950-1980's). Kyiv [in Russian].
24. Valev, Ya.B. (1980). Historical experience of the Soviet and Bulgarian cooperation. *Istorychni doslidzhennia: Istoriia zarubizhnykh krain - Historical researches: History of foreign countries*, 6, 7-16 [in Ukrainian].

Стаття надійшла до редакції 26 вересня 2024 р.